

Rza Bərahəni Yaradıcılığında Mühacirət və Sürgün Konsepsiyasının Poetikası

The Poetics of Migration and Exile in Reza Baraheni's Work

Ayan Mirzəyeva

E-mail:

ayanmirzaeva@gmail.com

Tel: +994702885501

ORCID:

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə: Bu tədqiqatda XX əsr və müasir dövr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında mühacirət və sürgün anlayışları yalnız coğrafi məkandan uzaqlaşma kimi deyil, həm də fərdin milli və linqvistik kimliyindən uzaqlaşması kontekstində araşdırılır. Tədqiqatın mərkəzində bu aktual fenomeni öz yaradıcılığında sistemləşdirən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, modern düşüncəli yazıçı Rza Bərahəninin yaradıcılığı dayanır. Yazıçının coğrafi sürgünü ilə linqvistik sürgünü arasındakı fəlsəfi-poetik əlaqə mətn analizi (*content analysis*), diskurs təhlili və tarixi-kontekstual yanaşma əsasında araşdırılır.

Tədqiqatın empirik bazasını yazıçının müxtəlif media qurumlarına verdiyi müsahibələr, ailəsi tərəfindən təqdim edilən materiallar, PEN Canada arxiv sənədləri, Alberta Universitetinin kitabxanasından əldə edilmiş "Taclı adamyeyənlər" (*The Crowned Cannibals*) əsərinin bir hissəsi, "Dünyanın ən qısa hekayəsi" (*The World's Shortest Story*) adlı arxiv mətni və "Dəf" (*Daf*) şeiri təşkil edir.

Əldə edilən materialların təhlili göstərir ki, Bərahəni üçün sürgün təkcə 1996-cı ildə İrandan məcburi mühacirət etməsi ilə başlayan fiziki ayrılıq deyil, hələ uşaqlıq illərindən ana dilində təhsil almaq və özünü ifadə etmək hüququndan məhrum edildiyi andan formalaşan daxili və linqvistik sürgündür. Yazıçının yaradıcılığında siyasi repressiya, dil qadağası, milli kimlik, yaddaş və ifadə azadlığı vahid poetik sistem daxilində birləşir.

Təhlil nəticəsində müəyyən edilir ki, Bərahəninin yaradıcılığının əsas xəttini repressiv rejimlərə qarşı intellektual müqavimət və ifadə azadlığının müdafiəsi təşkil edir. Məqalədə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında mühacirət anlayışının coğrafi, siyasi və linqvistik qatları Rza Bərahəninin yaradıcılığı əsasında sistemləşdirilir.

Açar sözlər: Rza Bərahəni, mühacirət, sürgün, milli kimlik, linqvistik sürgün

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 02.04.2026

Qəbul tarixi/Accepted:
22.06.2026

Nəşr tarixi/ Available Online:
13.07.2026

Abstract: This study examines the concepts of migration and exile in twentieth-century and contemporary South Azerbaijani literature not only as forms of geographical displacement, but also in relation to the individual's alienation from national and linguistic identity. At the centre of the research is the work of Reza Baraheni, one of the prominent figures of South Azerbaijani literature and a modernist writer who systematically addresses this contemporary phenomenon in his literary production. The philosophical and poetic relationship between the writer's geographical exile and linguistic exile is explored through content analysis, discourse analysis, and a historical-contextual approach.

The empirical basis of the study consists of interviews given by the writer to various media outlets, materials provided by his family, archival documents from PEN Canada, a section of *The Crowned Cannibals* obtained from the University of Alberta Library, the archival text "The World's Shortest Story", and the poem "Daf". Interviews and documentary films are used as supplementary contextual sources.

The analysis of the collected materials demonstrates that, for Baraheni, exile is not merely a physical separation that began with his forced migration from Iran in 1996. Rather, it is also an internal and linguistic exile that began in childhood, when he was deprived of the right to receive education in his mother tongue and to express himself through it. In Baraheni's work, political repression, language prohibition, national identity, memory, and freedom of expression are brought together within a unified poetic system.

The findings indicate that the central line of Baraheni's literary work is shaped by intellectual resistance to repressive regimes and the defence of freedom of expression. The article systematizes the geographical, political, and linguistic dimensions of migration in South Azerbaijani literature through the study of Reza Baraheni's works.

Keywords: Reza Baraheni, migration, exile, national identity, linguistic exile

Giriş / Introduction

Rza Bərahəni XX əsr və müasir dövr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbi, siyasi və intellektual baxımdan mühüm simalarından biridir. Onun yaradıcılığında siyasi repressiya, senzura, mühacirət, sürgün, ana dili, milli kimlik və ifadə azadlığı məsələləri qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Yazıcının həm Pəhləvi hakimiyyəti, həm də İran İslam Respublikası dövründə siyasi təzyiq və həbslərlə qarşılaşması, daha sonra isə ölkəni tərk etməyə məcbur olması onun bədii və tənqidi yaradıcılığının əsas ideya qaynaqlarından birinə çevrilmişdir (Baraheni, 1977, pp. 105–128; PEN Canada, 2022).

Mühacirət və sürgün anlayışları mənə baxımından bir-birinə yaxın olsa da, eyni hadisəni ifadə etmir. Mühacirət fərdin siyasi, iqtisadi, sosial və ya şəxsi səbəblərlə doğma məkanından ayrılaraq başqa coğrafiyada yaşamasını bildirən daha geniş anlayışdır. Sürgün isə siyasi təqib, təhlükə və məcburiyyət nəticəsində fərdin öz ölkəsindən və ya doğma mühitindən uzaqlaşdırılması ilə səciyyələnir. Buna görə də hər sürgün mühacirət təcrübəsinə səbəb ola bilər, lakin hər mühacirət sürgün hesab edilmir. Ədəbiyyatda bu anlayışlar yalnız coğrafi yerdəyişmə ilə deyil, həm də yaddaşın, dilin, mənsubiyyət hissinin və milli kimliyin dəyişməsi ilə əlaqədar öyrənilir.

Rza Bərahəninin həyat və yaradıcılığında sürgün fiziki mühacirətdən əvvəl başlayan mürəkkəb bir təcrübədir. Yazıcının uşaqlıq illərindən ana dilində təhsil almaq, yazmaq və özünü ifadə etmək hüququndan məhrum edilməsi onun doğma mühitində daxili özgələşmə yaşamasına səbəb olmuşdur. Bu məqalədə həmin təcrübə “lingvistik sürgün” anlayışı ilə ifadə edilir. Lingvistik sürgün fərdin fiziki olaraq öz vətəninə yaşamasına baxmayaraq, ana dilindən ictimai, təhsil və yaradıcılıq mühitində istifadə etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması nəticəsində milli və lingvistik kimliyindən uzaqlaşması kimi müəyyənləşdirilir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Bərahəninin yaradıcılığı ana dili, milli kimlik, etnokulturoloji yaddaş və siyasi-mədəni münasibətlər kontekstində araşdırılmışdır. Esmira Fuadın tədqiqatlarında yazıcının yaradıcılığı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının etnokulturoloji dəyərləri, milli yaddaşı və dil məsələləri ilə əlaqədə qiymətləndirilir (Fuad, 2024a; Fuad, 2024b). Elshan Bioukvand Ghojehbiglounun araşdırmasında isə Bərahəninin ana dili, Azərbaycan-türk kimliyi və siyasi-mədəni qarşıdurma ilə bağlı mövqeyi təhlil edilir (Ghojehbiglou, 2024, pp. 221–237). Bu araşdırmalar mövzunun regional və elmi bazasını genişləndirsə də, yazıcının yaradıcılığında mühacirət və sürgünün coğrafi, siyasi və lingvistik qatlarının vahid poetik sistem daxilində öyrənilməsi ayrıca tədqiqat problemi olaraq qalır.

Məqalənin əsas problemi Rza Bərahəninin yaradıcılığında mühacirət və sürgün təcrübəsinin hansı poetik vasitələr, obrazlar, metaforalar və dil strategiyaları ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsədi yazıçının coğrafi sürgünü, siyasi təqib təcrübəsi və ana dilindən məhrum edilməsi nəticəsində formalaşan linqvistik sürgün arasında mövcud olan fəlsəfi-poetik əlaqəni araşdırmaqdır.

Tədqiqatın əsas material bazasını Rza Bərahəninin “Taclı adamyeyənlər” (*The Crowned Cannibals*) əsəri, “Dünyanın ən qısa hekayəsi” (*The World's Shortest Story*) adlı arxiv mətni, “Dəf” (*Daf*) şeiri, PEN Canada arxiv sənədləri, yazıçının ailəsi tərəfindən təqdim edilmiş materiallar və mövzu ilə bağlı elmi araşdırmalar təşkil edir. Yazıçının müxtəlif media qurumlarına verdiyi müsahibələr və onun haqqında çəkilmiş sənədli filmlər əsas elmi nəticələrin yeganə sübut bazası kimi deyil, bədii mətnlərdə və arxiv sənədlərində müşahidə olunan motivlərin bioqrafik və tarixi kontekstini tamamlayan köməkçi mənbələr kimi istifadə edilir.

Metodoloji baxımdan tədqiqatda mətn analizi, diskurs təhlili və tarixi-kontekstual yanaşma tətbiq olunur. Mətn analizi vasitəsilə seçilmiş əsərlərdə sürgün, dil, yaddaş, səs, kimlik və azadlıq motivlərinin poetik ifadəsi araşdırılır. Diskurs təhlili yazıçının ana dili, senzura, siyasi repressiya və ifadə azadlığı ilə bağlı mövqeyinin bədii və publisistik mətnlərdə necə formalaşdığını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tarixi-kontekstual yanaşma isə əsərlərin yarandığı siyasi, ictimai və mədəni şəraitlə mətnlərdəki poetik strukturlar arasındakı əlaqəni üzə çıxarmağa xidmət edir.

Məqalənin elmi yeniliyi Rza Bərahəninin yaradıcılığında mühacirət və sürgün konsepsiyasının coğrafi, siyasi və linqvistik qatlarının vahid interpretasiya çərçivəsində sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatda “lingvistik sürgün” anlayışı yazıçının fiziki mühacirətindən əvvəl başlayan dil və kimlik özgələşməsinin izahı üçün əsas analitik vasitə kimi tətbiq edilir. Bu yanaşma Bərahəninin yaradıcılığını yalnız siyasi bioqrafiya çərçivəsində deyil, poetik dil, milli yaddaş və repressiv hakimiyyətə qarşı intellektual müqavimət kontekstində qiymətləndirməyə imkan verir.

Siyasi repressiya və sürgün təcrübəsinin formalaşması

Rza Bərahəninin yaradıcılığında sürgün yalnız vətəndən ayrılma hadisəsi deyil, siyasi təzyiq, senzura, həbs, ana dilindən uzaqlaşdırılma və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması nəticəsində formalaşan çoxqatlı təcrübədir. Onun mətnlərində fərdi bioqrafiya siyasi tarixlə birləşir, şəxsi yaddaş kollektiv repressiyanın ifadəsinə çevrilir. Bu baxımdan yazıçının həyatına aid faktlar yalnız əsərlərdəki poetik strukturların izahına xidmət etdiyi ölçüdə əhəmiyyət daşıyır.

Edward Said sürgünü insanla doğma məkan arasında aradan qalxmayan qırılma, mənsubiyyət və yaddaş itkisi ilə müşayiət olunan vəziyyət kimi izah edir (Said, 2000). Bərahəninin yaradıcılığında bu qırılma iki mərhələdə meydana çıxır. Birinci mərhələ onun öz ölkəsində ana dilində təhsil və yazı imkanlarından məhrum edilməsi ilə yaranan daxili uzaqlaşmadır. İkinci mərhələ isə siyasi təqib və

təhlükə nəticəsində İrandan ayrılması ilə baş verən coğrafi sürgündür. Beləliklə, onun fiziki sürgünü daha əvvəl başlanmış dil və kimlik böhranının davamına çevrilir.

Bərahəninin yaradıcılığında bu dil və kimlik böhranı yalnız ana dili məsələsi ilə məhdudlaşmır, daha geniş şəkildə ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması ilə əlaqələnin. Yazıcının düşüncəsində ana dilindən məhrum edilmə, senzura və nəşr üzərində dövlət nəzarəti eyni repressiv sistemin müxtəlif formaları kimi çıxış edir. Bu səbəbdən İranda nəşriyyat və mətbuat üzərində tətbiq edilən senzura onun üçün yalnız mətnə texniki müdaxilə deyil, yaradıcı düşüncənin idarə olunması vasitəsi idi (Baraheni, 1977, pp. 111–115, 119–123). Bu sistem daxilində yazıçı öz ölkəsində yaşasa da, azad ifadə məkanından kənarlaşdırılırdı. Buna görə senzura Bərahəninin poetikasında daxili sürgünün siyasi formalarından biri kimi çıxış edir.

İran Yazıçılar Birliyinin fəaliyyəti həmin nəzarətə qarşı kollektiv intellektual müqavimətin mühüm mərhələsi olmuşdur. Birliyin əsas məqsədləri ifadə azadlığının müdafiəsi, senzuranın aradan qaldırılması və yazıçıların peşə hüquqlarının qorunması ilə bağlı idi. Bərahəninin bu fəaliyyətlərdə iştirakı ədəbiyyatı yalnız estetik yaradıcılıq sahəsi kimi deyil, ictimai məsuliyyət və azad söz uğrunda mübarizə vasitəsi kimi qəbul etdiyini göstərir (Baraheni, 1977, pp. 121–124; PEN Canada, 2022).

1994-cü ildə iranlı yazıçılar tərəfindən imzalanmış və “134-lər bəyannaməsi” kimi tanınmış mətn də bu intellektual mübarizənin davamı idi. Bəyannamə senzurasız yazmaq, nəşr olunmaq və sərbəst fikir ifadə etmək hüququnu müdafiə edirdi. Sənədin beynəlxalq ədəbi mühitə çatdırılmasında Bərahəninin iştirakı onun milli çərçivədə başlayan mübarizəni daha geniş humanitar və ədəbi müstəviyə keçirdiyini göstərir (PEN Canada, 2022). Burada sürgün passiv uzaqlaşma deyil, söz azadlığı uğrunda mübarizənin başqa coğrafiyada davam etdirilməsi kimi mənalandırılır.

“Taclı adamyeyənlər” əsərində həbs, şahidlik və repressiya poetikası

Bərahəninin siyasi repressiya və həbs təcrübəsinin əsas yazılı ifadələrindən biri “Taclı adamyeyənlər: İranda repressiya haqqında yazılar” (*The Crowned Cannibals: Writings on Repression in Iran*) əsəridir. Mətn müəllifin şəxsi həbs təcrübəsini siyasi sistemin tənqidi ilə birləşdirir. Burada həbsxana sadəcə fiziki qapalılıq məkanı deyil, insanın bədəni, dili, yaddaşı və iradəsi üzərində hakimiyyət qurmağa çalışan repressiv quruluşun modeli kimi təqdim olunur.

Əsərdə şəxsi şahidlik kollektiv təcrübəyə çevrilir. Müəllifin təcrid, istintaq və zorakılıqla bağlı xatirələri yalnız fərdi travmanın təsviri ilə məhdudlaşmır. Bu xatirələr yazıçılara, ziyalılara, siyasi fəallara və qeyri-fars xalqların nümayəndələrinə qarşı tətbiq edilən sistemli təzyiqin bədii-sənədli

ifadəsini yaradır. Bərahəni öz bədənində yaşadığı zorakılığı mətnə çevirməklə hakimiyyətin gizlətmək istədiyi təcrübəni ictimai yaddaşa daxil edir.

Əsərin adı da repressiv hakimiyyətin mahiyyətini metaforik şəkildə açır. “Tac” dövlət hakimiyyətinin, rəsmi qüdrətin və legitimlik iddiasının simvoludur. “Adamyeyənlik” isə həmin hakimiyyətin insan həyatını, sözünü və mənəvi bütövlüyünü məhv edən tərəfini ifadə edir. Başlıq zahiri siyasi əzəmətlə daxiləki zorakılıq arasındakı ziddiyyəti ön plana çıxarır.

Mətnin poetik gücü müəllifin həbs təcrübəsini yalnız sənəd kimi təqdim etməməsindədir. Həbsxana obrazı sözün məhdudlaşdırılması, insanın özündən uzaqlaşdırılması və yaddaşın silinməsi təhlükəsi ilə əlaqələndirilir. Bunun qarşısında yazı şahidlik və mənəvi müqavimət vasitəsinə çevrilir. Hakimiyyət müəllifin bədənini qapalı məkanda saxlaya bilsə də, yaşamış təcrübənin mətnə çevrilməsinin qarşısını ala bilmir.

Bu baxımdan “Taclı adamyeyənlər” sürgün poetikasının başlanğıc nöqtələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Əsərdə fiziki həbs coğrafi sürgündən əvvəl baş verən daxili və siyasi sürgünün ən kəskin formasıdır. Yazı isə həmin qapalılığı aşaraq fərdi travmanı kollektiv yaddaşa və repressiyaya qarşı ittihamı çevirir.

“Dünyanın ən qısa hekayəsi”ndə ironiya və daxili azadlıq

Bərahəninin repressiya və sürgün poetikasını əks etdirən digər mühüm nümunə “Dünyanın ən qısa hekayəsi” adlı arxiv mətnidir. Əsərdə ölüm hökmünü gözləyən dustaqların vəziyyəti və Dəli Mohebbinin cəlladlarla münasibəti təsvir edilir (Baraheni, 2007).

Hekayənin əsas qarşıdurması fiziki hakimiyyətlə daxili azadlıq arasındadır. Hakimiyyət məhbusun bədənini bağlamaq, onu mühakimə etmək və öldürmək imkanına malikdir. Bununla belə, Mohebbinin ironiyası həmin hakimiyyətin mütləq güc iddiasını sarsıdır. Obraz ölüm qarşısında belə yumor hissini qoruyaraq qorxu üzərində qurulmuş siyasi sistemi mənəvi baxımdan zəiflədir.

Əsərdə ironiya sadəcə emosional müdafiə üsulu deyil. O, hakimiyyət dilinin ciddiliyini pozan və ölüm hökmünü həyata keçirən sistemin absurdluğunu üzə çıxaran poetik strategiyadır. Mohebbi fiziki baxımdan müdafiəsiz olsa da, cəlladların tələb etdiyi qorxu və itaəti qəbul etmir. Buna görə onun ironiyası daxili azadlığın ifadəsinə çevrilir.

Hekayənin sonunda sağ qalmaqla susmaq arasında ironik əlaqə qurulur. Mövcud sistem daxilində “müdriliklik” həqiqəti söyləməmək, təhlükə qarşısında geri çəkilmək və hakimiyyətlə kompromisə

getmək kimi təqdim olunur. Mohebbinin ölümü isə fiziki məğlubiyyətdən daha çox mənəvi itaətsizliyi ifadə edir. Obraz məhv edilir, lakin hakimiyyətin tələb etdiyi susqunluğu qəbul etmir.

Bu mətn göstərir ki, Bərahəninin yaradıcılığında sürgün mütləq şəkildə ölkədən çıxarılmaqla başlanır. İnsan öz cəmiyyətində hüquqdan, təhlükəsizlikdən və danışmaq imkanından məhrum edildəndə daxili sürgün vəziyyətinə düşür. Həbsxana bu vəziyyətin ən sərt və görünən formasıdır. Buna görə “Dünyanın ən qısa hekayəsi”ndə siyasi repressiya coğrafi məkanın daxilində baş verən mənəvi sürgün kimi poetikləşdirilir.

Linqvistik sürgünün nəzəri və regional əsasları

Bərahəninin coğrafi mühacirəti 1990-cı illərdə baş versə də, onun yaradıcılığındakı sürgün təcrübəsi uşaqlıq illərində ana dilində təhsil və yazı hüququndan məhrum edilməsi ilə formalaşmağa başlamışdır. Buna görə yazıçının sürgün poetikasını yalnız İrandan ayrılması ilə əlaqələndirmək onun dil və kimlik təcrübəsinin mühüm bir qatını nəzərdən qaçırmək demək olardı.

Yasemin Yıldız “postmonolingual vəziyyət” anlayışı vasitəsilə fərdin yalnız bir təbii və dəyişməz ana dili ilə müəyyənləşdirilməsi düşüncəsini tənqid edir. Tədqiqatçı çoxdilli yazıçının mənsubiyyət dili, yazı dili və ictimai dil arasında mürəkkəb münasibətlər yaşadığını göstərir (Yıldız, 2012). Bu yanaşma Bərahəninin vəziyyətinin izahı üçün əhəmiyyətlidir. Onun ana dili Azərbaycan türkcəsi olsa da, təhsil və yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas hissəsi fars, müəyyən dövrlərdə isə ingilis dili ilə bağlı olmuşdur. Bu çoxdillilik yaradıcı imkan yaratmaqla yanaşı, ana dilində yazmaq imkanından məhrum edilmənin doğurduğu gərginliyi də aradan qaldırmamışdır.

Bu məqalədə “lingvistik sürgün” fərdin fiziki olaraq öz vətəninə yaşadığı halda ana dilinin təhsil, yazı, nəşr və ictimai özünüifadə sahələrindən sıxışdırılması nəticəsində yaranan özgələşmə vəziyyəti kimi müəyyənləşdirilir. Bu vəziyyət adi ikidillilik və ya çoxdillilikdən fərqlənir. Çoxdillilik bir neçə dil arasında sərbəst yaradıcı seçim imkanı yarada bilər. Linqvistik sürgündə isə dil seçimi siyasi və institusional məhdudiyyətlər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Cənubi Azərbaycan kontekstində dil fərdi ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, milli yaddaşın və etnokulturoloji mənsubiyyətin əsas daşıyıcısıdır. Esmira Fuadın araşdırmalarında Bərahəninin ana dili ilə əlaqəsi, türk dilində təhsil hüququndan məhrum edilməsi və uşaqlıq yaddaşındakı dil travması onun yaradıcılıq kimliyinin mühüm hissəsi kimi qiymətləndirilir (Fuad, 2024a; Fuad, 2024b).

Bu regional araşdırmalar göstərir ki, Bərahəninin fars dilində yazması onun Azərbaycan-türk kimliyindən imtinası kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, o, hakim dil daxilində həmin dilin siyasi üstünlüyünü və qeyri-fars xalqlara tətbiq edilən məhdudiyyətləri tənqid edən yazı strategiyası

formalaşdırır. Beləliklə, fars dili onun üçün həm məcburi yazı dili, həm də hakim dil siyasətinə qarşı istifadə olunan tənqidi vasitəyə çevrilir.

Yazıçının Stokholm müsahibəsində özünü və mənsub olduğu nəslə “dil yetimləri” kimi təqdim etməsi bu təcrübənin bioqrafik izahıdır (PEN Azərbaycan S. İ., 2012). Lakin linqvistik sürgün haqqında nəticə yalnız həmin müsahibəyə əsaslanmır. Bu nəticə Bərahəninin bədii mətnləri, publisistik yazıları, arxiv sənədləri, “Dəf” şeirindəki coğrafi-mədəni işarələr və mövzuya dair elmi araşdırmaların müqayisəli təhlili əsasında formalaşdırılır. Stokholm müsahibəsi isə artıq müəyyən edilmiş poetik və ideoloji xəttin müəllif mövqeyi ilə tamamlanmasına xidmət edir.

“Dəf” şeirində səs, coğrafi yaddaş və kimliyə qayıdış

Bərahəninin “Dəf” şeiri milli kimliyin, mədəni yaddaşın və dilə mənsubiyyətin coğrafi uzaqlıq şəraitində qorunmasının mühüm poetik nümunəsidir. Şeirdə Azərbaycan, Təbriz, Şəms və Urməvi ilə bağlı ad və işarələr məkanını sadəcə fiziki ərazi kimi deyil, tarixi və mədəni yaddaşın daşıyıcısı kimi təqdim edir (Baraheni, 2021, pp. 58–64).

Şeirin başlığında işlənən “dəf” musiqi alətinin adı olmaqla yanaşı, kollektiv yaddaşı oyadan səs və ritm obrazıdır. Şeirin poetik quruluşunda məna yalnız sözlərin leksik məzmunu ilə deyil, səslərin təkrarı, ritmik hərəkət və nəfəs vasitəsilə yaradılır. Bu xüsusiyyət Bərahəninin poeziyasında səsin sadəcə estetik vasitə deyil, susdurulmuş yaddaşın geri qayıtma forması olduğunu göstərir.

Coğrafi adların poetik mətnə daxil edilməsi müəllifin itirilmiş və ya uzaqlaşdırılmış məkana simvolik qayıdışını mümkün edir. Təbriz və Azərbaycanla bağlı işarələr xəritədəki məkanı deyil, yazıçının uşaqlıq yaddaşını, milli mənsubiyyətini və ana dili ilə əlaqəsini oyadır. Beləliklə, coğrafiya mətn daxilində yaddaş və kimlik məkanına çevrilir.

Şeirdə səs və ritm linqvistik sürgünə qarşı estetik müqavimət forması kimi çıxış edir. Ana dilində sərbəst yazmaq imkanından məhrum edilmiş müəllif milli yaddaşını başqa dilin daxilində səsləndirir. Bu paradoks onun poetikasının mühüm xüsusiyyətidir: yazı dili fars dili olsa da, mətnin mədəni yaddaşı Azərbaycan-türk coğrafiyası və kimliyi ilə bağlıdır.

Yıldızın çoxdillə yazı və mənsubiyyət dili arasındakı gərginliklə bağlı yanaşması bu poetik vəziyyəti izah etməyə imkan verir (Yıldız, 2012). Bərahəni başqa dildə yazarkən ana dilini tamamilə tərk etmir. Əksinə, itirilmiş dilin yaddaşını ritm, səs, adlar və coğrafi obrazlar vasitəsilə mətnə qaytarır. Buna görə “Dəf” linqvistik sürgünün yalnız itki və travma olmadığını, eyni zamanda poetik yenidənqurma və kimliyə qayıdış imkanına çevrildiyini göstərir.

“Muxtari” poemasında səs kollektiv yaddaşa çevrilməsi

Bərahəninin Məhəmməd Muxtarinin xatirəsinə həsr etdiyi “Muxtari” poemasında siyasi qətl, susdurulma və kollektiv yaddaş mövzuları birləşir. Şeirdə “Muxtari” adının təkrar edilməsi öldürülmüş ziyalının adını unudulmaqdan qoruyan poetik strategiya kimi çıxış edir.

Adın ritmik təkrarı fərdi şəxsi kollektiv səs və yaddaşın daşıyıcısına çevirir. Hakimiyyət insanı fiziki olaraq məhv edə bilər, lakin onun adının poeziyada təkrar-təkrar səsləndirilməsi həmin ölümün siyasi yaddaşdan silinməsinə mane olur. Beləliklə, şeir qətlin yaratdığı susqunluğu pozur və öldürülmüş şəxsin səsini başqa səslərdə davam etdirir.

Poemada dəniz, balıq, meşə, quş, nəfəs və səs obrazları həyatın müxtəlif formalarını təmsil edir. Repressiv hakimiyyət bu canlılığı boşaltmağa, dənizi balıqsız, meşəni quşsuz və cəmiyyəti səssiz qoymağa çalışır. Buna qarşılıq olaraq şeirdə suyun, nəfəsin, səs və eşqin geri qayıtması təqdim olunur. Bu qayıdış siyasi ölümə qarşı poetik həyatın davamlılığını ifadə edir.

“Muxtari” poemasının təhlili göstərir ki, Bərahəninin sürgün poetikasında səs yalnız fərdi ifadə vasitəsi deyil, kollektiv yaddaşın və intellektual müqavimətin daşıyıcısıdır. Bu mətn “Dəf” şeirindəki ritm və səs poetikası ilə də əlaqələnilir. Hər iki şeirdə susdurulmuş və ya uzaqlaşdırılmış kimlik səs təkrarı vasitəsilə mətnə qaytarılır.

Bu bölmədə sənədli filmdən əldə edilən məlumatlar yalnız poemanın yaranma kontekstini aydınlaşdırmaq üçün köməkçi material kimi istifadə olunur (Minima Films, 2022). Şeirin poetik nəticələri isə onun obraz, təkrar, ritm və səs strukturlarının analizi əsasında müəyyənləşdirilir.

Mühacirətin vizual təqdimatı: köməkçi mənbələrin analitik funksiyası

Arsalan Bərahəninin “Sürgün trilogiyası” (*Exilic Trilogy*) sənədli filmi yazıçının mühacirət təcrübəsinin bioqrafik və vizual kontekstini tamamlayır. Filmdə mühacirət “ışıq və səs”, “çərçivə və divar”, “kimya və toz” metaforaları vasitəsilə təqdim olunur (Minima Films, 2018).

Rza Bərahəniyə həsr olunmuş hissədə poeziyanın cansız materialı mənaya çevirməsi fikri ön plana çıxır. “Toz” metaforası vətəndən uzaqda ölüm, doğma torpağa qovuşa bilməmək və mənsubiyyət boşluğu ilə əlaqələndirilir. Bununla yanaşı, poetik yaradıcılıq həmin boşluğu dilə və yaddaşa çevirən yaradıcı proses kimi təqdim olunur.

Filmdəki metaforalar “Taclı adamyeyənlər”, “Dünyanın ən qısa hekayəsi”, “Dəf” və “Muxtari”də müşahidə edilən yaddaş, səs, ölüm və müqavimət motivlərini vizual səviyyədə tamamlayır. Buna baxmayaraq, sənədli film məqalənin əsas sübut bazasını təşkil etmir. Filmdən bədii mətnlər və arxiv sənədləri əsasında əldə edilən nəticələrin bioqrafik və vizual kontekstini açıqlamaq üçün istifadə olunur.

Eyni prinsip media müsahibələrinə də aiddir. Müsahibələr yazıçının dil, kimlik, həbs və sürgün haqqında şəxsi mövqeyini göstərir, lakin məqalənin əsas elmi nəticələri yalnız həmin fikirlərə söykənmir. Əvvəlcə bədii mətnlər və elmi araşdırmalar təhlil edilir, sonra müsahibələr həmin nəticələrin müəllifin bioqrafik təcrübəsi ilə əlaqəsini göstərən köməkçi mənbə kimi istifadə olunur.

Sürgünün intellektual müqavimətə çevrilməsi

Bərahəninin Kanada dövründəki fəaliyyəti sürgünün yalnız itki və ayrılıq kimi qalmadığını, yeni intellektual və ictimai fəaliyyət məkanına çevrildiyini göstərir. Onun PEN Canada çərçivəsində ifadə azadlığını və təqib olunan yazıçıların hüquqlarını müdafiə etməsi şəxsi sürgün təcrübəsinin beynəlxalq həmrəylik formasına keçməsinə imkan yaratmışdır (PEN Canada, 2022).

Bu mərhələdə sürgün ikili mənə qazanır. Bir tərəfdən vətəndən, ana dilinin ictimai mühitindən və əvvəlki yaradıcılıq çevrəsindən ayrılıq davam edir. Digər tərəfdən yeni coğrafiya müəllifə İranda məhdudlaşdırılan fikirləri daha açıq şəkildə ifadə etmək və beynəlxalq auditoriyaya çatdırmaq imkanı verir.

Saidin yaşamasında sürgün ağırlı qırılma olmaqla yanaşı, insanın milli və siyasi sistemlərə kənardan baxmasına şərait yaradan tənqidi mövqe də yarada bilər (Said, 2000). Bərahəninin Kanada dövründəki fəaliyyəti bu ikiliyi əks etdirir. O, bir tərəfdən vətən və ana dili ilə bağlı itki hissini qoruyur, digər tərəfdən sürgün mövqeyindən istifadə edərək senzura, insan hüquqları və ifadə azadlığı məsələlərini beynəlxalq müstəviyə çıxarır.

Beləliklə, Bərahəninin yaradıcılığında siyasi, coğrafi və linqvistik sürgün bir-birindən təcrid olunmuş hadisələr deyil. Həbs və senzura siyasi sürgünü, ölkədən məcburi ayrılma coğrafi sürgünü, ana dilində təhsil və yaradıcılıq hüququnun məhdudlaşdırılması isə linqvistik sürgünü formalaşdırır. Bu üç qat yazıçının poetikasında yaddaş, səs, dil, bədən və azadlıq motivləri vasitəsilə vahid bədii sistemə çevrilir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan təhlil göstərir ki, Rza Bərahəninin yaradıcılığında mühacirət və sürgün anlayışları yalnız coğrafi məkan dəyişikliyi ilə məhdudlaşmır. Yazıçının əsərlərində sürgün siyasi repressiya, senzura, həbs, ana dilindən uzaqlaşdırılma və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması nəticəsində formalaşan çoxqatlı bir təcrübə kimi təqdim olunur. Bu baxımdan Bərahəninin yaradıcılığında sürgün həm fiziki ayrılıq, həm də mənəvi, mədəni və linqvistik özgələşmə prosesi kimi mənalandırılır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Bərahəninin yaradıcılığında sürgünün üç əsas qatı formalaşır. Birinci qat siyasi sürgündür. Bu qat senzura, həbs, təqib və yazıçı sözünün nəzarət altına alınması ilə bağlıdır. İkinci qat coğrafi sürgündür. Bu, yazıçının İrandan məcburi ayrılması və Kanada dövründə mühacirət təcrübəsini yaşaması ilə əlaqədardır. Üçüncü qat isə linqvistik sürgündür. Bu qat yazıçının uşaqlıq illərindən ana dilində təhsil almaq, yazmaq və özünü ifadə etmək hüququndan məhrum edilməsi nəticəsində formalaşır.

Məqalədə təhlil edilən “Taclı adamyeyənlər” (*The Crowned Cannibals*), “Dünyanın ən qısa hekayəsi” (*The World's Shortest Story*), “Dəf” (*Daf*) və “Muxtarı” kimi mətnlər göstərir ki, Bərahəni üçün sürgün ilk növbədə insanın söz, yaddaş və kimlik üzərində nəzarətə məruz qalması ilə başlayır. “Taclı adamyeyənlər” əsərində həbs və repressiya şahidlik poetikasına çevrilir. “Dünyanın ən qısa hekayəsi”ndə ölüm və susqunluq qarşısında daxili azadlıq ideyası ön plana çıxır. “Dəf” şeirində səs, ritm və coğrafi yaddaş vasitəsilə milli kimliyə qayıdış ifadə olunur. “Muxtarı” poemasında isə öldürülmüş ziyalının adı poetik təkrar vasitəsilə kollektiv yaddaşda qorunur.

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri Bərahəninin yaradıcılığında linqvistik sürgünün ayrıca analitik kateqoriya kimi müəyyənləşdirilməsidir. Yazıçının ana dilində təhsil və yaradıcılıq imkanlarından məhrum edilməsi onun sürgün təcrübəsinin yalnız siyasi və coğrafi deyil, həm də dil və kimlik müstəvisində formalaşdığını göstərir. Buna görə Bərahəninin mühacirət poetikasını yalnız ölkədən ayrılma hadisəsi kimi deyil, ana dili, milli yaddaş və mədəni mənsubiyyətlə bağlı dərin özgələşmə prosesi kimi qiymətləndirmək zəruridir.

Araşdırma göstərir ki, Bərahəni mühacirəti yalnız itki və travma kimi təqdim etmir. Onun yaradıcılığında sürgün eyni zamanda tənqidi düşüncə, mənəvi azadlıq və intellektual müqavimət məkanına çevrilir. Kanada dövründəki fəaliyyəti, PEN Canada çərçivəsində ifadə azadlığını müdafiə etməsi və repressiv sistemlərə qarşı beynəlxalq səviyyədə çıxışları sürgünün passiv uzaqlaşma deyil, söz azadlığı uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi olduğunu göstərir.

Məqalənin ədəbiyyatşünaslıq baxımından əsas töhfəsi Rza Bərahəninin yaradıcılığında mühacirət və sürgün konsepsiyasının coğrafi, siyasi və linqvistik qatlarının vahid poetik sistem daxilində izah edilməsidir. Bu yanaşma Bərahəninin yaradıcılığını yalnız bioqrafik və siyasi faktlar əsasında deyil, bədii mətnlərin obraz, səs, yaddaş, dil və müqavimət strukturları əsasında təhlil etməyə imkan verir.

Beləliklə, Rza Bərahəninin yaradıcılığı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında sürgün, ana dili, milli kimlik və ifadə azadlığı problemlərinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi mənbə kimi çıxış edir. Onun əsərlərində mühacirət ayrılıq və məhrumiyyətlə yanaşı, yaddaşın qorunması, kimliyə qayıdış və mənəvi azadlıq axtarışı kimi də mənalandırılır. Bu xüsusiyyətlər Bərahəni yaradıcılığının müasir ədəbiyyatşünaslıqda sürgün poetikası və linqvistik kimlik kontekstində daha geniş araşdırılması üçün yeni imkanlar açır.

Ədəbiyyat / References

- Baraheni, R. (1977). *The crowned cannibals: Writings on repression in Iran*. Vintage Books.
- Baraheni, R. (2007). *The world's shortest story* [Unpublished manuscript]. PEN Canada.
- Baraheni, R. (2021). Daf (S. Watts & R. Baraheni, Trans.). In C. P. Caspar & M. S. Saidi (Eds.), *Essential voices: Poetry of Iran and its diaspora* (pp. 58–64). Green Linden Press. (Original work published 1995).
- Fuad, E. (2024a). *Güney Azərbaycan etnokulturoloji dəyərlər diskursunda*. Elm və təhsil.
- Fuad, E. (2024b, September 21). Yurdumun sirləri: Əsrimizin bestselleri. 525-ci qəzet.
<https://525.az/news/267864-yurdumun-sirleri-esrimizin-bestselleri--esmira-fuad-yazir>
- Ghojehbiglou, E. B. (2024). Clash of civilizations in the works of Azerbaijani intellectual Reza Baraheni. *Avrasya İncelemeleri Dergisi / Journal of Eurasian Inquiries*, 13(2), 221–237.
<https://doi.org/10.26650/jes.2024.1409271>
- Minima Films. (2018, June 20). *Exilic trilogy* [Video]. Vimeo. <https://vimeo.com/276052881>
- Minima Films. (2022, June 18). *A poet is killed* [Feature documentary]. Vimeo.
<https://vimeo.com/721637191>
- PEN Azerbaijan S. İ. (2012, April 15). *Dr. Reza Baraheni in Stockholm* [Video]. YouTube.
<https://youtu.be/SMDFjeXQdS0>
- PEN Canada. (2022, April 4). *In memoriam: Reza Baraheni*. <https://pencanada.ca/news/in-memoriam-reza-baraheni/>
- Said, E. W. (2000). *Reflections on exile and other essays*. Harvard University Press.
- Yıldız, Y. (2012). *Beyond the mother tongue: The postmonolingual condition*. Fordham University Press.